

“QUTADG‘U BILIG” ASARI TABDILI, TAHLILI VA TALQINI**Abdurashidova Sevinch Alisher qizi***Toshkent amaliy fanlar universiteti**“Tarix va filologiya” fakulteti 4-bosqich talabasi**E-mail: abdurashidovasevinch227@gmail.com 93.188.03.45**Ilmiy rahbar: Abdulxayrov Manzar Xusanovich***Annotatsiya**

Ushbu maqolada XI asr turkiy adabiyotining nodir yodgorligi bo‘lgan Yusuf Xos Hojib qalamiga mansub “Qutadg‘u bilig” asarining turkiy adabiyot taraqqiyotidagi o‘rni, uning tabdili, tahlili va talqini masalalari atroflicha o‘rganilgan. Asarda ilgari surilgan adolat, davlat, aql, baxt, axloq va xalq xizmatida bo‘lish g‘oyalari zamonaviy nuqtayi nazardan tahlil etilgan. Maqola mazmuni orqali Yusuf Xos Hojibning asari nafaqat tarixiy manba, balki bugungi yosh avlod uchun ma’naviy-axloqiy dasturulamal ekanligi isbotlanadi.

Kalit so‘zlar: “Qutadg‘u bilig”, Yusuf Xos Hojib, tabdil, tahlil, talqin, adolat, aql, axloq, davlat, turkiy adabiyot, ma’naviyat, milliy qadriyat.

Аннотация

В данной статье подробно рассматривается роль произведения “Кутадгу билиг”, принадлежащего перу Юсуфа Хос-Хаджи, редкого памятника тюркской литературы XI века, в развитии тюркской литературы, вопросы его табдили, анализа и интерпретации. Идеи справедливости, государства, разума, счастья, морали и служения народу, выдвинутые в работе, анализируются с современной точки зрения. По содержанию статьи Работа Юсуфа Хос-Хаджи является не только историческим источником, но и духовно-нравственным программным обеспечением для сегодняшнего молодого поколения.

Ключевые слова: “Кутадгу билиг”, Юсуф Хос Ходжиб, перевод, анализ, толкование, справедливость, разум, нравственность, государство, тюркская литература, духовность, национальные ценности.

Annotation

In this article, the role of Qutadgu bilig in the development of Turkic literature, the issues of its tabdili, analysis and interpretation, belonging to the pen of Yusuf Khos Hajib, a rare monument of Turkic literature of the 11th century, are studied in detail. The work analyzes the ideas of Justice, State, mind, happiness, morality and being in the service of the people from a modern point of view. Through the content of the article, the work of Joseph Khos Hajib is proven not only to be a historical source, but also a spiritual and moral programming for today's younger generation.

Key words: Qutadghu Bilig, Yusuf Khas Hajib, translation, analysis, interpretation, justice, intellect, morality, state, Turkic literature, spirituality, national values.

Turkiy adabiyot tarixida o'zining falsafiy mazmuni, ilmiy-didaktik yo'nalishi va ijtimoiy mohiyati bilan alohida o'rin tutgan asarlardan biri – Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” dostonidir. Asar XI asrda, Qoraxoniylar davlati hukmronligi davrida yozilgan bo'lib, turkiy xalqlarning madaniy, siyosiy va axloqiy tafakkurini aks ettiradi.

“Qutadg'u bilig” so'zma-so'z tarjima qilinganda “Baxt-saodatga eltuvchi bilim” degan ma'noni anglatadi. Bu nomning o'ziyoq asarning mazmunini yo'nalishini belgilaydi: insonni saodatga, adolat va ilmga yetaklovchi g'oya unda markaziy o'rinni egallaydi. Doston o'z davrida siyosiy-nazariy risola, axloqiy-falsafiy qo'llanma va badiiy asar sifatida yaratilgan bo'lib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Asarning yaratilish tarixi va ahamiyatiga e'tibor qaratsak, “Qutadg'u bilig” asari 1069–1070-yillarda yozilgan. Muallif Yusuf Xos Hojib Balasog'un shahrida tavallud topgan va dostonni Qashg'arda tugatgan. U asarni o'sha davr hukmdori Tavgoch Bug'roxonga bag'ishlagan. Asarning maqsadi – hukmdor va davlat arboblari ilmi, adolatli va odilona boshqaruv yo'lini ko'rsatishdir. Bu doston turkiy tilda yozilgan birinchi siyosiy-falsafiy asar bo'lib, u Sharq adabiyotida mashhur bo'lgan “shohlar oynasi” (mir'at al-muluk) janriga mansub. Asar 6520 baytdan iborat bo'lib, masnaviy vaznida yozilgan. “Qutadg'u bilig”ning qadri shundaki, u turkiy xalqlarning o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotini yoritib beradi va ularning tafakkurini yangi bosqichga olib chiqqan.

“Qutadg'u bilig” asari Sharqda pandnoma turkumidagi an'anaviy kitob tuzish tartibiga rioya qilingan holda yozilgan bo'lib, dastlabki o'n bir fasli debocha hamda na't va Qoraxonni madx etish, ta'lim maqsadi, yetti kavokib va o'n ikki burj, tilning ahamiyati, muallifning uzri, ezgulik haqida, bilim olishning ahamiyati, kitobga nom berilishi, keksalikdan afsuslanish kabi fasllarni o'z ichiga qamrab olgan¹.

Asar qadimgi turkiy tilda yozilgan. Bu asar yuzasidan bir qancha olimlarimiz ilmiy ishlarni amalga oshirganlar. Bu asarning tabdillari R.Rahmonov va S. Mutallibov tomonidan yaratilgan. “Qutadg'u bilig”ning o'zbek tilidagi eng mashhur tabdilini esa professor Qayum Karimov amalga oshirgan. U asarni qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek tiliga yaqin shaklda, ilmiy-izohli tarjima tarzida o'g'irgan. Tarjimonning so'zlariga ko'ra, u “asliyatdagi har bir ramz, ifoda va hikmatni zamonaviy o'quvchiga tushunarli qilib yetkazishga” harakat qilgan. Tarjima jarayonida u:

- qadimgi so'zlarga etimologik izohlar bergan;

¹ Karimov Q. “Qutadg'u bilig”ning manbalari va ma'naviy ildizlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1989. – B.43.

- ramziy timsollarning ma'nosini ochgan;
- forscha va arabcha atamalarni o'zbekchaga moslashtirgan.

Bu tabdil asarning falsafiy mohiyatini saqlagan holda zamonaviy ilmiy muomalaga olib kirgan.

Yusuf Xos Hojib asar markaziga adolat, aql, baxt va qanoat tushunchalarini joylashtirgan. Ularni quyidagi obrazlar orqali ifoda etadi:

1. Kuntug'di – Adolat, qonun, tartib.
2. Oyto'ldi – Baxt, saodat.
3. O'gdulmish – Aql, ilm, tafakkur.
4. Odg'urmish – Qanoat, ruhiy poklik.

Ushbu obrazlar o'rtasidagi muloqotlar orqali muallif inson hayotining asosiy g'oyalarini ochib beradi. Unga ko'ra, adolat – davlatning ustuni, aql – boshqaruvning asosi, baxt – mehnat va ilm orqali erishiladigan natija, qanoat esa ruhiy tinchlikning kafolati. Muallifning fikricha, komil inson bu to'rt fazilatni o'zida mujassam etgan kishidir. Bunday inson jamiyatda adolat va tinchlikni ta'minlay oladi. Bu qahramonlar orqali muallif davlatni to'g'ri boshqarish, insonning komillikka intilishi, axloqiy poklik, ilmning qudrati kabi g'oyalarni ilgari suradi. Dostonning shakl jihatdan masnaviy vaznida yozilgani ham uni Sharq adabiy an'analariga bog'laydi.

Masalan, quyidagi baytlar davlat boshqaruvida qonunning ahamiyatini ko'rsatadi:

*Beg elni tutar qonun, qonun bo'lmasa,
Elning isi bo'lur tuman ichra tuman.*

Bu baytda muallif davlat boshlig'ining adolatli bo'lishi, qonun asosida ish yuritish zarurligini ta'kidlaydi. Asarda falsafiy g'oyalar markazida adolat va ilm turadi.²

Yusuf Xos Hojib adolatni davlatning ustuni, ilmni esa baxtga eltuvchi yo'l deb biladi. Unga ko'ra, ilm va aql bilan boshqarilgan jamiyat doimo baxtli bo'ladi.

Masalan, quyidagi satrlar buni ifodalaydi:

*Elni bilimli boshqarsa beg,
Xalqning dili to'lur, yuragi keng.*

Bu fikrlar hozirgi davrda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Bugungi demokratik jamiyatlarda ham adolat va ilm boshqaruvning asosiy poydevori hisoblanadi.

“Qutadg'u bilig” tili qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek tiliga o'tish bosqichini ko'rsatadi. Unda arabcha va forscha so'zlar bilan bir qatorda xalq og'zaki nutqiga xos unsurlar ham keng qo'llangan. Masalan, “bilig” – bilim, “kut” – davlat, “töru” – qonun, “ajun” – dunyo kabi so'zlar keyinchalik o'zbek tilida ham saqlanib qolgan.

Asar tili nihoyatda ifodali va hikmatlarga boy:

² Rahmonov, R. Yusuf Xos Hojib merosi va bugun. – Toshkent: Fan, 1998. – B. 67–84.

بلم بر جراق دور اونغه يول توجغان توغرى يول يورور

“*Bilim bir chiroqdur, ung ‘a yo ‘l topg ‘an – to ‘g ‘ri yo ‘l yurur*”.

Bu baytda muallif ilmni chiroqqa o‘xshatib, uni inson hayotini yorituvchi kuch sifatida ko‘rsatadi. Ushbu satrlar ilmning inson hayotidagi ahamiyatini, jaholat zulmatidan chiqish yo‘lini ramziy ifoda etadi³.

Asarda qadimiy turkiy tilning boy imkoniyatlari ko‘rinadi. Yusuf Xos Hojib tasviriy ifodalar, majoz, tashbeh kabi badiiy vositalardan keng foydalangan.

Masalan, “ilm”ni chiroqqa, “jaholat”ni esa zulmatga o‘xshatish Sharq poetikasida keng uchraydigan ramziy usuldir.

“Qutadg‘u bilig” – o‘tmish merosi emas, balki hozirgi zamon uchun ham ahamiyatli ijtimoiy-siyosiy darslikdir. Asarda ilgari surilgan qadriyatlar – to‘g‘rilik, halollik, aql, adolat, ilm, axloq – bugungi yosh avlodni barkamollikka chorlaydi.

Muallifning “ilm chiroq” haqidagi g‘oyasi hozirgi ta’lim siyosati bilan hamohang. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimida ham ilm, ma’rifat va adolat qadriyatlariga asoslangan yondashuvlar ustuvor sanaladi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida inson kamoloti masalasi markaziy masala bo‘lib hisoblanadi. Mazkur asarda insonning jamiyat va hayotda tuttan o‘rni, burchi va vazifalari haqidagi muammolar o‘ziga xos tarzda bayon qilingan. Mutafakkir o‘zining axloqiy qarashlarini, ya’ni ijtimoiy munosabatlar, jamiyat a’zolari barcha tiplari o‘rtasidagi axloqiy munosabatlarni amaliyotga tayangan holda yoritadi. Bu axloqiy xulq-odob tamoyillari, talab va vazifalari butun asar davomida qahramonlarning o‘zaro munozaralari asosida ifodalangan⁴.

Demak, “Qutadg‘u bilig” – turkiy renessans tafakkurining yuksak namunasi bo‘lib, u insoniyatni doimo nur va ma’rifat sari yetaklaydi.

Yuqoridagi ma’lumotlardan kelib chiqqan holda, shuni xulosa qilib aytishimiz mumkin-ki, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari o‘z davrining siyosiy, falsafiy va axloqiy ensiklopediyasi bo‘lgan. Asarda adolat, aql, baxt, qanoat kabi tushunchalar inson hayoti va davlat boshqaruvida hal qiluvchi o‘rin tutadi.

Tahliliy yondashuv shuni ko‘rsatadiki, “Qutadg‘u bilig”ning har bir bo‘limi chuqur ijtimoiy-falsafiy ma’no kasb etib, inson shaxsiyatini komillikka yetaklovchi g‘oyalar bilan sug‘orilgan. Asardagi obrazlar tizimi – Kuntug‘di (adolat), O‘gdulmish (aql), O‘zg‘urmish (zuhd) va Odg‘urmish (taqdir) orqali muallif davlat boshqaruvi va inson hayotining ma’naviy ustunlarini ifoda etadi. Asarning tabdili bugungi avlodga uning g‘oyalarini chuqur anglash imkonini berdi.

Doston o‘z mazmuni bilan umuminsoniy qadriyatlar – ilm, adolat, to‘g‘rilik, halollik, aql kabi tushunchalarni ilgari suradi.

³ Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig”/Qayum Karimov tarjimasi. – Toshkent: Fan, 1971. – B.8, 245.

⁴ Abdurahmonov A. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tili. – Toshkent: Fan, 1973. – B.115–117.

Ushbu asarni o'rganish orqali biz turkiy adabiyot tarixining ildizlarini, davlat tafakkurining manbalarini hamda ma'naviy merosimizning qudratini anglaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qayum Karimov. Qutadg'u biligning manbalari va ma'naviy ildizlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1989.–B.43.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig/Qayum Karimov tarjimasi. – Toshkent: Fan, 1971. –B.8, 245.
3. Abdurahmonov A. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tili. – Toshkent: Fan, 1973. –B.115–117.
4. G'ulomov A. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.–B.130–132.
5. Jo'rayev N. "Qutadg'u bilig va davlat boshqaruvi falsafasi." – Sharq yulduzi, 2004, №5.–B.67–70.
6. Rahimov Sh. Yusuf Xos Hojib asarining ijtimoiy-falsafiy mohiyati. – Toshkent: TDU nashriyoti, 2010.–B.21–22, 56.
7. Qayumov A., Ishoqov M., Otaxo'jayev A., Sodiqov Q., Qadimgi yozma yodgorliklar. – T., 2000.